

Adatok Gyula földrajzához.

Gyula tágabb értelemben vett vidékén kétféle területet különböztethetünk meg: a magasabb fekvésű ópleisztocén hátat és ettől keletre az előbbinél néhány méterrel alacsonyabb szintet, a Körösök árterületét.

Tengeri eredetű képződményeken fekszik az Alföld keleti részén elterülő hatalmas törmelékkúp, amelyik az elmúlt geológiai időkben a keletről jövő, rendszertelenül szerteszét ömlő vizek hordalékából keletkezett. A több száz méter vastag törmelékkúp keletkezése az ópleisztocén korszakban befejeződött. A törmelékkúp felépítésében a különböző minőségű agyagnak és homoknak s ezek keverékének finom skálája néhány méterenként változik. A legfelső réteg felépítésében résztvesz a levegő hulló porából keletkezett lösz is, *azott lösz* formájában. Ezek együttvéve építik fel a felső szintet.

Az ópleisztocén korszak végén a meggyorsult esésű folyók a törmelékkúp felső szintjébe belevágódtak s létrehozták az ártérnek nevezett alacsonyabb térszint. Később az árteret lerakódásaikkal kezdték feltölteni.

Gyula határa a Fehér-Körös árterületén fekszik.

Az ártér iszapos öntéstalajokból, réti agyagból, szikes agyagból és mederből kifújott homokos képződményekből áll.

A felszíni formák olyan csekély változatosságot tüntetnek fel, hogy a környezet gyakorlati értelemben véve: tökéletes síkság. A síkságon csak az elszórtan található halmok idéznek elő bizonyos szembetűnő változatosságot. Ilyenek a *Hegyes-halom*, *Marinkahalom*, *Farkashalom*, *Monorhalom*, *Szücsbálint-halom*, *Tarhalom*, *Orbánhalom*, *Porrugóhalom*, *Nagyszállási-halom*, *Galbácshalom*, *Mikódomb*, *Ökör-Csordakúti-domb*, *Hullatódomb*, *Géczi-domb*, *Cseredomb*, *Tavaszeréti-domb*, *Bicerei-domb*, *Fővényesi-domb*, *Sióréti-domb*, *Gyürkehelyi-domb*, *Kálváriadomb*. Valamennyire jellemző, hogy olyan helyen vannak, ahol valamikor folyó, ér, egyszóval élővíz folyt s eredetüket ép-

pen ez magyarázza meg. A történelem előtti kor embere is az élő-víz közelében tudta legjobban kielégíteni életigényeit s hogy az egyre-másra bekövetkező áradás ne zavarja életét, árvízmentes magaslatot épített s arra telepedett le.¹⁾ Ezek maradványai a földművelés következtében már nagyrészt pusztulásnak indult halmok.

Gyula közvetlen környezetének főfolyója a Fehér-Körös. A Fekete-Körös pár kilométernyire északra folyik. A Fehér-Körös a Bihar-hegység déli lejtőiről hozza vizeit. Vízugyűjtőterülete, ha nem is nagy (4235 km.), de erősen csapadékos s úgy a folyó vízbősége meglehetősen magasra szökhetik fel. Legnagyobb víztömege másodpercenként 350 m³ körül van, a legkisebb az őszi kis víz idején 4—5 m³. A vízállás magasságát a csapadék szabályozza, annak szeszélyessége szerint változik. A legnagyobb vízállás, a hóolvadás idejére jut, de csak akkor, ha az hirtelen megy végbe, de a nyári esőzések idején is magas. Az őszeleji alacsony vízállás oka a száraz nyárútó, mert akkor a kevés csapadék, magas hőmérséklettel jár és ennek következtében nagy a párolgás. Az 1923-ig észlelt legnagyobb vízállás az 1919. májusában (0 felett 672 cm.), a legkisebb pedig 1917. októberében észlelt (0 alatt 180 cm.) volt.

Nagy kár, hogy a szabályozás előtti Fehér-Körös vízjárását nem ismerjük. Földrajzi szempontból annak a természetes állapotnak az ismerete volna a fontosabb.

A folyó, csekély esése miatt (km.-kint 20 cm.), nem tudott oly mély medret vájni, hogy azon víztömegét áradáskor is levezethesse. A csekély esés miatt egyes helyeken ágakra szakadt, szigeteket vett körül — ilyen szigeteken települt Gyula is — másutt kanyargós folyású volt. A fő ágat különböző kiágazások, erek és fokok kísérték, mint a *Veszélok, Monostorere, Hidasfok, Lencsésér, Csikósér, Malomfok, Bugyér, Szabadkai-ér, Csattogóér, Bárdosér* stb.

Árvíz idején a nagytömegű víz nem tudott lefolyni medrében, hanem az erek, fokok közvetítésével előntötte árterét, s az árvízből csak a magasabb fekvésű szintek állottak ki szigetszerűen. A legalacsonyabb fekvésű szinteket állandóan elborította az árvizekből visszamaradt víz, vagy a talajvíz. Ilyen mély fekvésű helyek a *TavasZRét, Siórét, Pejrért* Állandóan víz-

¹⁾ *Mendöl Tibor*: Szarvas földrajza. Debrecen, 1928.

alatt álló hely volt régebben a solymosi erdőtől a mai gyula—sarkadi útig terjedő, észak-déli irányban pedig Sarkadtól a gyulai várig elterülő, akkoriban *Sarkadi-tónak* nevezett terület is.

Növelte vidékünkön az árvíz magasságát az, hogy a Fehér-Körös felsőbb részein mégegyszer annyi volt a folyó esése, mint itt, viszont a Hármaskörösé csak 3 cm. volt km.-kint.

A folyó átlag 15 évenként előforduló rendkívüli áradáskor, mintegy 3—5 m.-rel multa felül a legkisebb vízállás tükrét. Ez a vízállás 1—3 m.-rel emelkedett a partok fölé. A rendes áradás körülbelül 1 m.-rel volt alacsonyabb a legnagyobbnál és évenként többször is ismétlődött. 2—3 hétig tartott a rendes magasságig való visszatérés. Így aztán megérthetjük, hogy a mélyebb fekvésű területek az esztendő nagy részében víz alatt állottak, a magasabbak viszont a tavaszi nagyobb áradások idején, míg a kiemelkedettebb szigetek egyes részeit csak rendkívüli vízállások öntötték el. Ilyen rendkívüli vízállások idején, mint a múlt század első felében az 1816., 1830., 1845. és 1855. évi volt, következett be a város alacsonyabb fekvésű részeinek (a népesség növekedése következtében települt városrészeknek) az elöntése is. Az 1845-i a Nagymagyarvároson pusztított, az 1855-i pedig a Nagymagyarvároson és az Újvároson. Az utóbbi, mintegy 600 házat (25%) döntött romba. Ezt az árvizet a Fekete- és Fehér-Körös együttes áradása okozta. Az újvárosi részt a Fekete-Körös, a nagymagyarvárosit pedig a Fehér-Körös öntötte el.

Lássuk, hogy a szabályozás előtt milyenek voltak a közvetlen környezetben a vízrajzi viszonyok? A törmelékkúpján futó Körös szerteágazva, több ággal folyt keresztül a városon. A mellékelt, 1807-ből származó térkép még majdnem őslapotot mutat. Ennek alapján Gyula vízrajzi viszonya a múlt század elején legfőbb vonásaiban a következő volt. Két főág különböztethető meg. Egyik az Anyakörös, a mai Élővízcsatorna, másik a józsefvárosi temető közelében torkoló Kis-Körös. Ezeket a Wenckheim Béla-utca irányában a török időkben ásott Szent János-árka kötötte össze. Az Anyakörös nagy U alakú kanyarulattal megkerülte a várat. Ez a rész volt a Vár-árka. Tovább az Élőcsatorna mai medrében haladt. A Kis-Körös egy északi és egy déli ágból alakult. A kettő az Árpád és az Erdélyi

Sándor-utca sarkán egyesült. Így egyesülve folyt az Erdélyi Sándor-utca belső részén, a Göndöcskert helyén át, a Vörös-kereszt mellett az Anyaköröshöz. Déli ága a várarkából szakadt ki s a Munkácsy Mihály-, Megyeház- és Árpád-utcákkal haladt párhuzamosan a másik ággal való egyesüléséig. A Kis-Körös északi ága a Szent Pál-árkának és a Hajós-útnak volt a folytatása. A Novák-utca külső részén haladt, azért hívták ezt az utcát régebben Régi-Körös-utcának. A Hajós-utat 1777-ben a csabaiak ásatták a Fekete-Körös remetei részétől a Fehér-Körösig, hogy víziúton szállíthassanak fát. Ekkor készítették a veszei pusztától a Csaba felé vezető csatornát is.

Az a sok baj, ami a folyók vízjárásával együttjárt, szükségessé tette a szabályozást. Az 1855. előtti ármentesítő munkálatok csak a kisebb árvizek ellen nyújtottak védelmet, a földek kiszáraitására azonban mindenestre jó hatással voltak. A Fehér-Körös medrét kitisztították, kimélyítették s megszüntették az oldalkiágazásokat. Az 1845-i árvíz után eltöltötték a Kis-Köröst. 1855-ben kezdték végrehajtani a Fehér-Körös szabályozásának legnagyobb teljesítményét. Ez a gyula—békési nagy csatorna elkészítése volt. Gyulaváritól Békésig vezető 18 km.-es csatornát készítettek s a városból ebbe vezették ki a Fehér-Köröst. A szanazugi pusztánál a Fekete-Köröst is belevezették s így a két Körös addigi békési egyesülését jóval feljebb hozták. A Körös folyása az átvágások következtében megrövidült, esése megnövekedett s így gyorsabban vezeti le vizét. Az épített töltésekkel megnagyobbított medrében egész vízmenyisége elfér. Az árvízmentesítés utáni árvizeket gátszakadások okozták.

Az Újkörös megásása után holtta vált a Fehér-Körös régi medre s a város folyóvíz nélkül maradt. Ezen úgy segítettek, hogy a Nádor-malomcsatorna vizét vezették a Fehér-Körös régi medrébe s elnevezték Élővízcsatornának. 1881-ben a Fehér-Körös felsőbb részén átszakadt a gát s a víz a Nádorcsatornán keresztül az Élővízcsatornába ömlött s elöntéssel fenyegette a várost. Az árvíz veszedelmétől csak úgy lehetett megmenekülni, hogy az Élővízcsatorna gátját átvágva a mentesített ártérre bocsátották a vizet. Ilyen veszélyek megelőzése végett vették körül a várost körgáttal s a csatornán betóduló víz ellen a gát és az Élővízcsatorna kereszteződésénél zárózsilipet létesítettek. Azonkívül a Nádorcsatornának is másfelé biztosítottak lefo-

lyást úgy, hogy az Élővízcsatornába olyan kevés víz jutott, hogy többé nem felelhetett meg céljának.

1896 óta úgy segítenek a bajon, hogy a Fehér-Körös fel-duzzasztott vizét zsilipen vezetik az Élővízcsatornába s így lát-ják el a várost folyóvízzel.

*

*

*

Ha a mai Gyula megtelepülését és kialakulását akarjuk figyelemmel kísérni, csaknem elegendő a város XVIII. század-beli újjászületését kiindulópontnak venni. A települést illetőleg a régebbi időkkel erősebb kapcsolatban álló fejlődésre nem sza-bad gondolnunk, mivel a török idők másfél századra megsza-kították a hódoltság előtti és utáni város között a kapcsolatot.

A város lakosságának tekintélyes része a törökök elől el-menekült, a másik rész a várfalakon belül végigélte ugyan az ostromot, de a vár átadásával a kivonuláskor elvesztette életét.

Városunk környékén talált, a honfoglalás előtti időkből származó leletek azt tanúsítják, hogy az akkori idők embere is felhasználta itt a földrajzi feltételek nyújtotta előnyöket. Ezek a feltételek megfeleltek a középkorban megtelepült magyarság primitív életigényeinek is. Az első település helye — a mai bel-város — magasabb szinten, árvízmentes helyen feküdt. Az ős-foglalkozás — az állattenyésztés — megtalálta a környezetben a megfelelő legelőt, úgyszintén a kezdetleges, csak a legszük-ségesebbre irányuló földművelés is megtalálta a maga szántó-földjét. Magától értetődik, hogy a halászat s az ivóvíz végett is igyekeztek a folyómentén megtelepülni.

A folyómenti település még azzal az előnnyel is járt, hogy az állandóan megtelepedett lakosság könnyen megtalálta laká-sának építőanyagát is. Alföldünkön csak a folyók mentén ala-kulnak ki természetes erdőségek. Itt közel találták a ház vázá-hoz szükséges faanyagot és a befedéshez szükséges nádat.

Ilyenféle okok értetik meg velünk, hogy az Árpádok ide-jében keletkezett falvak legnagyobb része a folyóvizek mentén alakult ki. Igényeit sokkal jobban ki tudta itt elégíteni az em-ber. Ezek a falvak nagyon aprók, csak néhány házból állók vol-tak. Ilyen volt az Árpádok alatt Gyula is.

A XIV. században azonban már mint egyik nagy urada-lom középpontja szerepel. 1405-ben városnak nevezik. A várát-

lan kifejlődést talán annak lehet tulajdonítani, hogy kegyhellyé lett és sok búcsús kereste fel. A búcsúsokat nyomon követték az iparosok és kereskedők s így vásárhellyé vált az egykori kis falu. Abban az időben a búcsúhelyeknek nagy szerepük volt a vásárok lebonyolításában.

Azt az igazi jelentőséget, amelyik a város fontosságát átmentette a későbbi időre, tulajdonképpen Maróthy János, az uradalom tulajdonosa teremtette meg azzal, hogy a várostól keletre, a Körös észak felé fekvő U alakú kanyarulatában vízzel körülvett, észak és kelet felől mocsarakkal határolt helyen várat épített. A szunnyadó sztratégiai energia felismerése később nagy politikai jelentőségre juttatta a várost.

A XVI. század elején kezdik Nagy-Gyulának nevezni, tehát mindenestre jelentékeny hely lehetett. Abból az időből 15 utcáról van tudomásunk s Karácsonyi János a lakosságot 2800 lélekre becsüli. Meglehetősen jelentékeny ez a szám akkor, amikor az ország lakossága jóval gyérebb volt a mainál s a községek is jóval sűrűbben feküdtek egymás mellett, mint ma. Hiszen a mai Gyula határán is, közvetlenül a török idők előtt még sok község volt. Ezek lakossága vagy közvetlenül a török idők előtt menekült szét, vagy a török idők alatt szűnt meg a község. Ezek földje vagy részben, vagy egészben Gyula határába olvadt bele. A tüzetesebb kutatás feladata lesz ezek helyét pontosan megállapítani. Bizonyos, hogy víz mentén, árvízmentes szinten kell nagy részüket keresni. Gyula határában az alább felsorolt falvak voltak.

Ajtós a mai vöröskereszti szőlők helyén állott. *Alabián*, Gyulától nyugatra, a mai bicerei iskola környékén lehetett. *Boldogfalva* Gyulától dny.-ra a mai Szabadkai-pusztán állott. *Eperjes* Kigyóstól dny.-ra feküdt. Ma körülbelül egy negyede tartozik Gyula határához. *Fövényes* Csaba és Gyula közt terült el. Ma délkeleti része tartozik ide. *Györke* Gyulától ény.-ra feküdt. A györkehelyi iskola még ma is őrzi nevét. *Kis-Büly* Gyulától délre volt. Háromnegyed része Gyulához tartozik. *Remeteháza* Gyulától északra mocsarak között a Fekete-Körös mellett feküdt. *Turgony* Gyulától dny.-ra lehetett. Veszé nyugatra, a Fehér-Körös partján volt. Egy része Gyulához tartozik. A veszei híd ennek a községnek a nevét őrzi. Ezeknek a falvaknak a lakossága maximálisan sem lehetett több egy-két száznál.

Hogy a közelebbi vidék természetes középpontjának, Gyulának, voltak-e távolabb fekvő helyekkel is gazdasági kapcsolatai, arról nincsenek feljegyzéseink. Jelentősebb aligha lehetett a közlekedő utak hiánya miatt. Történik ugyan említés egy Szolnok felől Gyulán keresztül Lippa felé haladó útról, de ezen mindössze csak útirányt szabad érteni.

A török világ lezárta a város életének ezt az időszakát. Magára a vidék képére is módosítólag hatott. Védelmi szempontból a törökök dél felől is elmocsarasították a környéket. Magán a városon keresztül a Körösre merőlegesen árkokat ástak, hogy a vár védelmét nyugat felől ilyen módon is erősítsék. A falvak megszűnése is a vidék képének megváltozását jelenti.

Gyula újjáalakulásának idején, a XVIII. század elején sokkal elvadultabb képe volt a vidéknek, mint amilyen a hódoltság előtti idők utolsó éveiben lehetett. Szinte megközelíthetetlen mocsarak, elhanyagolt földek határolták mindenfelől.

Maga a város a török idők alatt nem szűnt meg, hiszen a törököknek is jelentős helyük volt. A visszahódításkor is inkább csak elnéptelenedett s akkor pusztult el, amikor a kurucháborúk idején felégették.

A szatmári békéig tartó zavaros, háborús idő alatt nem beszélhetünk végleges megtelepülésről. Az addigi települési kísérletek csak átmenetiek voltak.

A szatmári békéig csak a várórség lakott Gyulán. Ez egyideig szerb, majd később oláh volt. A szerbek hamarosan elszéledtek s ezért nem szerepelnek Gyula első telepesei között. Magyar települők véglegesen 1713-tól kezdtek beszivárogni. Nem igen lehettek fejlettebb igényeik, mint a hódoltság előtti lakoságnak. Azt pedig a régi előnyökkel rendelkező hely most is ki tudta elégíteni. Azt a helyet foglalták el, amelyik a török előtti település idején is magasabb fekvése miatt legalkalmasabb volt a városépítésre. Ez a mai belváros 88·5 és 89·5 m. között levő tengerszín feletti magasságban biztonságot nyújtott a legnagyobb árvizek ellen is.

A letelepülés helyének pontosabb megválasztását az isentisztelet tartására alkalmas épület helye irányította. A katolikusok a mecsetté alakított régi templom környékét ülték meg. A reformátusok a török mecsetről északra lévő török fürdő

környékén telepedtek meg s azt használták istentisztelet céljaira.

A város hivatalosan 1714-ben alakult meg. A lakosság száma még igen csekély volt. Akkor kezdett fejlődésnek indulni, amikor 1720-ban Harruckern János birtokába került a város. Harruckern az önkéntes betelepülőkön kívül németeket is hozott. A régebbi lakosság nem szívesen látta ezeket, azért a földesúr a belvárostól nyugatra, a Körös-ágaival körülvett szigetre, a mai Józsefvárosra telepítette őket. Ennek a háromszög-alakú szigetnek a határai az Élővízcsatorna, a Göndöcskert helyén haladó s a józsefvárosi temető közelében torkoló egykori Kis-Körös s a két Köröságot a Wenckheim Béla-utca mentén összekötő, a török időkben ásott Szent János-árka voltak. Ennek a városrésznek a helye is szerencsésen volt megválasztva, mert a Belvárossal egymagasságban, tehát árvízmentes szinten fekszik.

1734-ben a nagyobb békesség kedvéért közigazgatásilag is ketté választották a magyar- és németlakta részt: Magyar-Gyulára és Német-Gyulára. Ez a különállás 1857-ig állott fenn. Közigazgatásilag akkor egyesült megint a két község.

A népesség növekedésével a belváros nyugati része csakhamar beépült s akkor a katolikusok a Körös déli oldala felé terjeszkedtek s így jött létre a mai Nagymagyarváros. A reformátusok észak felé, a régi Kis-Körös északi oldalára terjeszkedtek s a mai Újváros helyére építkeztek. A Nagymagyarvárosnak a Dr. Karácsonyi János-utca és Enyves-utca közti része, úgyszintén az Újvárosnak a belsőbb részei, tehát a régebben megszállt területek még mindig elég kedvező szinten (88 m. tengerszínfeletti magasságban) épültek. A többi része a városnak 88 m. alatt fekszik, azért volt rájuk nézve többízben is katasztrófális az árvíz.

Harruckern az uradalom átvételekor az oláh várőrséget a mai árvaház helyére telepítette. 1730. táján más oláh családok is telepedtek meg a városban s a város északkeleti részén, a mai Nagyoláhvároson ütték fel szállásukat. Később az oláh várőrök, hogy közelebb érijék Szent-Benedeken levő földjüket, Német-Gyula Köröstől délre eső részére, a mai Kisoláhvárosra költözködtek.

A település első formáját nem tudjuk rekonstruálni. A városról 1722-ben készült Rösenfelt-féle rajz, (l. *Karácsonyi*:

1. ábra. Gyula 1807-ből származó térképe.

Békésvármegye története) idealizált állapotot tüntet fel. Annyi kétségtelen, hogy ebben az időben mérnöki irányítás nem korlátozta még a település kialakulását, mint később keletkezett városrészeknél. (Kisváros, Nagymagyarváros, Enyves-utcán túl fekvő része.)

A város háromféle nemzetiségű lakosságának eredeti építkezésmódját nem ismerjük. A valószínű különbségek az azonos földrajzi adottságok hatása alatt annyira egybeolvadtak, hogy a későbbi építkezésnél csak legfeljebb etnografikumban különböznek.

Építőanyag tekintetében mindannyiuknak alkalmazkodni kellett a földrajzi feltételek nyújtotta szerény körülményekhez. Kezdetben az úgynevezett bogárhátú, vagyis a földbeásott kunyhók voltak legáltalánosabban elterjedve. Ezek mellett szerepelt a paticsepítkezés is. A legfontosabb építőanyag ma is a legkönnyebben megszerezhető agyag. A domináns ma is a vályog és a vertfal. A nádfedelet cserép váltotta fel. Ma (1920. népszámlálás) az összes háznak 76,6%-a van vályog, vagy vertfalból s csak 8%-a téglából, a többi 15% téglalapon vályogból vagy vertfalból épült. A téglakészítéséhez szükséges agyag meg van ugyan, de a messziről szállított fűtőanyag költségessé teszi az égetést.

A lakosság száma meglehetősen gyorsan emelkedett a város fejlődésének a XIX. század közepéig terjedő első időszakában. Az 1739—40. évi pestis iszonyú pusztítást vitt ugyan végbe, elpusztulván akkor 1059 ember, az összlakosságnak mintegy harmadrésze, 1785-ben mégis már mintegy 5600 volt a lakosság száma, 1829-ben 12.120.²⁾

A város újjátelepülését követő időszakban a föld kihasználása főképpen az állattenyésztéssel történt. A főfoglalkozás mindig szoros függvénye a földrajzi körülmények nyújtotta lehetőségeknek. A föld kihasználásának az állattenyésztéssel való, tehát extenzív módját többféle kényszerűség tette szükségessé. Ilyen volt az, hogy a megművelt földet mindig pusztulással fenyegette az árvíz s a szokás és használat által kialakult székérutak létrejöttéig igen nehéz volt a gabona értékesítése. Az állatot lábon is messze vidékre el lehetett juttatni és értékesíteni. Az első időkben a földművelés csak a helyi szük-

²⁾ Fényes Elek: Magyarország mostani állapotja. 1839.

séglet kielégítésére szorítkozott s csak a városhoz közel fekvő területeken folyt. Meglepően jelentős volt a szőlőművelés. A múlt század első felében mintegy 700 kishold volt beültetve. Ecsedi szerint³⁾ a téli hónapokban a gyulai vásároknak és piacoknak egyik legkeresettebb cikke a bor volt. Messze vidékekre is szállították. Az állattenyésztés nagy területet igényelt. Ezért vették már igen hamar a gyulaiak használatba a környező, megszűnt falvak helyén keletkezett pusztákat. Hamarosan ez is szűknek bizonyult, mert a XVIII. század közepén a távolabb fekvő, elpusztult Csorvás határán is legeltettek.

Gyula jelentőségét emelte a város életében az újabb időkre is fontos kihatású dolog, hogy 1752-ben Békésmegye székhelyévé lett. De gazdaságilag sokkal nagyobb jelentőséget biztosított ebben az időszakban a városnak vásárhely jellege által, hogy távolabbeső helyekkel is kapcsolatot teremtett. Lehetővé vált ezáltal az, hogy a lakosság terményei, illetve ipari készítményei fölöslegének értékesítésével más vidékek szükségleteit kielégítse s ezzel lakossága egy részének megélhetését határain kívül eső tényezők által biztosította.

Gyula 1723-ban kapott vásártartási, a század végén pedig hetipiac tartási jogot. Helyzete a vásárhelyeknek igen érdekes példáját mutatja. Kezdetben az utak hiánya miatt távolabbi vidékekkel nem tarthatott fenn kapcsolatot. 1734-ben pl. inkább csak útirány, mint út volt az, ami Pest felől a szarvasi révtől városunkon áthaladva Nagyváradnak tartott. Roppantul akadályozták a közlekedést a folyók és a szerteszét kóborló erek, elhagyott folyóágak, mivel nem voltak rajtuk hidak. A XVIII. század közepe után Csaba és Várad felé földtöltéseket készítettek utak céljaira. 1788-ban póstaúttá lett ez a töltés és ettől kezdve több gondot fordítottak rá. A póstaút kedvéért csinálták megyénkben az első kőhidat: a gyulai Bárdos-hidat 1809—10-ben, majd 1816-ban szintén Gyulán a Körösön átvezető kőhidat. Ezek mindenesetre a közlekedés javulását jelentették. Gyula vásárhelyi jelentőségét inkább a vízi közlekedő utak felhasználása szabta meg. Árú szállítására felhasználták a Fehér-Köröst, majd amikor 1777-ben elkészült a Hajós-út, a Fekete-Köröst is. Az erdős vidék lakossága a folyókon szállította le Gyulára nemcsak a tűzifát, hanem a faeszközöket, szer-

³⁾ *Ecsedi Gábor*: Gyula leírása. Tudományos Gyűjtemény. 1832.

számokat is. Ezeknek az árúknak itt volt a kirakodó állomásuk. Békés, Csongrád, Csanádmegye lakossága itt szerezte be szükségletét. Viszont a faeszközökkel kereskedő hegyvidéki nép a gabonát vásárolhatta itt.⁴⁾ A hegyvidék és az Alföld, tehát két különböző termelésű vidék lakossága itt cserélte ki áruját. A helyzetet figyelemre méltóvá teszi az, hogy a vásárhely a folyó mentén nem ott fejlődött ki, ahol a két különböző termelésű vidék érintkezik, hanem attól meglehetősen távol. Megjegyzendő, hogy a Fehér-Körös egész szakaszán s a Fekete-Körös alföldi részén Gyuláig egyetlen jelentékeny hely sincs. A vásárhely jelentőségét az is fokozta, hogy a környéken csak Szarvasnak és Békésnek volt vásártartási joga s azt a szomszédos Csaba is csak 1840-ben szerezte meg. Vásárhelyi jelentőségét a múlt század nagy részében is megtartotta Gyula. A vasúti közlekedés megindulásáig a vásárok és hetipiacok valóságos eseményszámba mentek, mert a terményeket csak ott értékesíthették, viszont az ipari és más szükségleteket jóformán csak akkor lehetett beszerezni.

Az iparosok legnagyobb számmal a vásárhelyeken telepedtek meg. Amikor Gyula vásárai olyan híresek voltak, iparosainak száma nagyra emelkedett. Így már 1773-ban 185 önálló iparosa volt. Ez természetes is, mert mint környezetében legenergikusabb vásárhelyen az ipar készítményei nagy piacra találtak s a közlekedő utak rosszasága miatt távolabbi iparos vidékek versenye a forgalmát nem csökkentette.

Az iparnak azok az ágai fejlődtek ki leginkább, amelyek a legnélkülözhetetlenebb igényeket szolgálták. A megyében minden iparág Gyulán alakult először céhhé. Sőt több iparág volt, amelyik másutt nem is tudott annyira megerősödni, hogy céhhé szervezkedjék.

Körülbelül a múlt század közepe körül lezáródott a város életének mintegy másfél évszázadig tartó első periódusa. Gyors tempóban olyan változások alá került, amik nemcsak vidékének természeti arculatát, hanem emberi életét is megváltoztatták. A megtelepült város határai nagyjában már a XIX. század elején azok voltak, amik csaknem az egész századon keresztül állandóak maradtak s a fejlődés jóideig a település sűrűsödésében nyilvánult. A mellékelt 1807-ből származó térkép szerint a Bel-

⁴⁾ *Palugyai Imre*: Magyarország legújabb leírása. 1855.

város képe természetes, utcás települést mutat. Már ekkor is sűrűn be van építve, látszik, hogy ez a legrégibb rész. A Nagymagyarvároson sok még a beépítetlen üres telek. Az Enyves-utcától nyugatra fekvő, alacsonyabb szinten elterülő háztömböket még csak nem rég hasíthatták ki házhelyeknek. Az Újváros északra az Aranyág-utca környékéig terjedt, a Nagyoláhváros határát körülbelül a Kerék-, Hosszú- és Szép-utcák szabták meg. Mind a két városrésznek a Belvároshoz közel eső, tehát magasabb szintjei már sűrűn beépültek.

Az akkor még különálló község: Német-Gyula a Józsefvárosból állott. Sűrűn beépült már, sőt az Ajtós-utca felé is kezd terjeszkedni. Német-Gyulához tartozott a Kisoláhváros is.

A város életének újabb időszakát új intézmények teremtették meg. Ezek egyrészét az ország kulturális és gazdasági előrehaladása hozta magával, másrészét a megélhetési lehetőségeknek a népesség számának növekedésével bekövetkező nagyobb méretű kihasználása, intenzívebbé tétele követelte.

Az új alkotások a táj földrajzi képét igen megváltoztatták, a lakosságot kiemelték eddigi elzártságából s módosították gazdasági berendezkedését is. Ez utóbbit előkészítette a jobbágyság felszabadítása, majd 1858-ban a tagosítás végrehajtása s a közlegelők felosztása. A gyulaiak közül sokan Csorváson vették ki járandóságukat s ott telepedtek meg. A tagosítás zavartalan végrehajtása érdekében szükségessé vált a két szomszédos község: Magyar- és Német-Gyula egyesítése. Az 1857-ben bekövetkezett egyesítéskor a város a régi Gyula nevet kapta.

Gazdasági szempontból óriási jelentőségű, de a környezet földrajzi képét is nagy mértékben módosította a Körösök szabályozása. Az év bizonyos részében, vagy állandóan elöntött területek szárazra kerültek s a művelés alá került földeken a vad vegetációt kultúrnövényzet váltotta fel, viszont a természetes kilúgozás megszűntével egyes területek elszikesedtek és terméketlenné váltak. Az ármentesítés óriási jelentőségét akkor tudjuk igazán értékelni, ha meggondoljuk, hogy az 1855-ben megindult folyószabályozás 1881-ig a város határában 21.803 kát. holdat mentesített.

A vasutak építése, a közlekedő utak javulása és a művelésre alkalmas földek árvíz ellen való védelme tette lehetővé az extenzív állattenyésztésről az intenzívebb gabonatermelésre való áttérést.

Az újabb időszak többirányú változása a település formájában is kifejezésre jut, még pedig a tanyarendszer nagymértékű kifejlődésében. A településnek ez a formája nagyban hozzájárul a vidék tájképének megváltozásához is. Az 1920. népszámlálás adatai szerint (a József-szanatórium és a külváros jellegű Szent-Pálfalva és Ajtósfalva leszámításával) az összlakosságnak (24.908) 24,1% (6000), tehát a város lakosságának majdnem egy negyed része lakik külterületen, vagyis tanyán. Sajnos, ennek a tanyai településformának eredetét nem ismerjük még pontosan. Annyi kétségtelen, hogy újabb keletű, mint a köztudatban el van terjedve, mert mai sűrűségében csak a múlt század második felében keletkezett.

Ecsedi Gábor egykori gyulai református pap írja 1832-ben, hogy a kaszálókön vannak tanyaépületek, vagy szállások a takarmány begyűjtésére és a marha teleltetésére. A tanya akkor még csak az állattenyésztés céljait szolgálta, de nincsen szó róla a mai értelemben, mert most olyan településforma, amelyik a birtokosnak szántóföldjén lakásul szolgál és gazdaságának, az állattenyésztésének és a földművelésnek központja. A tanyai település az intenzívebb földművelés céljait szolgálja. Korábbi kifejlődését lehetetlenné tette a szántóföldek tagosítatlansága. De különben is ki épített volna földjére lakóházat akkor, amikor a város határának kétharmad része árvízjárta terület volt? A tanyák igazi keletkezése akkor kezdődött meg, amikor az egy tagban, saját tulajdonban levő szántóföldön az árvízveszedelme nem kísértett többé. Mindez csak a múlt század közepe után következett be s addig igen elszórt jelenség volt a tanya. A város határáról 1859-ben készült bitokeloszlási térképen a tanyák is fel vannak tüntetve s ezen láthatjuk, hogy Győrkehegyen, a TavasZRét és PejRét közti magasabb térszínen, azután a csabai és dobozi út mentén voltak már tanyák, de csak elszórtan és gondosan az árvízmentes szinten.

A határ többi része akkor még teljesen tanyátlan s csak később kezdett benépesülni s ez a tanya felé irányulás még a legújabb időkben is állandóan tart. Az 1900-as népszámlálás szerint a város lakosságának még csak 21,8%-a (4745) lakott tanyán, tehát a legutóbbi húsz év alatt 2-3-del gyarapodott a tanyai népesség százalékszám a városi lakosság rovására.

Az alföldi városokat a közlekedő utak javulása emelte ki eddigi elzártságukból. Ez volt legfőbb előmozdítója a termények

jobb áron való értékesítésének s ezáltal a nagyobbarányú gabonatermelés megindulásának. A vasút tette lehetővé azoknak az iparágaknak a művelését is, amelyekhez a szükséges nyersanyag helyben hiányzik. Különösen nagyjelentőségű volt a vasút a kereskedelem fejlődésére, mivel lehetővé tette nagyobb-számú kereskedő állandó megtelepülését és ezáltal a vásári kereskedelem jelentőségéből kezdett veszíteni. A vasutat követte a köves utak építése. 1859-ben készült el a budapest—aradi vasútvonal Csabáig s ezáltal megyénk is összeköttetésbe került a fővárossal.

Gyula további fejlődésére bénítóan káros volt, hogy nem itt vezették ezt a fő közlekedő vonalat, mert így nem Gyula, hanem Csaba vonzotta magához a vidék gazdasági exportjának forgalmát. Gyula csak 12 év múlva 1871-ben kapott vasutat. Ez az idő elég volt ahhoz, hogy a különben is energikus helyen fekvő, jóval nagyobb népességű Csaba meg is tartsa prioritását és vásárhely jellege jobban kidomborodjék annál is inkább, mert a szeged—nagyvárad-i vonallal is tekintélyes gazdaságforgalmi előnyhöz jutott.⁵⁾

Gyula az 1905-ben megépített gyula—simonyifalvai helyi-érdekű vasúttal nyert ugyan bizonyos gazdasági háttérrel, kár, hogy a város természetes vonzásterületéhez tartozó Fehér-Körös völgyben nem építették messzebbre ki. Igaz, hogy a trianoni határral ez a terület is teljesen elveszett. Más irányban kell most keresni a város eddigi gazdasági életének legalább is nivóntartását.

A város lakossága (1920) 24.908 (1869: 18.495; 1880: 18.046; 1890: 19.991; 1900: 22.446; 1910: 24.284). A lakosság száma szoros összefüggésben van az emberföldrajzi szempontból jelentős megélhetési lehetőségekkel és az ebből folyó kereseti ágak szerinti megoszlással. Ezek alapja nálunk a mezőgazdasági termelés. Ezenkívül Gyulának, mint sokféle intézmény (vármegye, törvényszék, pénzügyigazgatóság és még számos hivatal) székhelyének, nagyszámú olyan lakossága van,

⁵⁾ A gazdasági vasút megépítésével nagy mezőgazda vidék vonzási centrumába került s fejlődése azóta kezdett nagyot lendülni. Természetesen fejlődés alatt nem a lakosság számának növekedését értjük, mert ebben Csaba úgyszólván megalakulása óta vezetett, hiszen már egy évszázaddal ezelőtt Csabának több, mint 22 ezer, Gyulának viszont csak 12 ezernél volt több a lakossága.

amelyiknek megélhetését nem csupán a helyi igények, hanem az egész vármegye, vagy még nagyobb terület népessége biztosítja. Ebbe a kategóriába kell sorolnunk az exportra dolgozó iparból élőket is.

A lakosság 43%-a (10.721) foglalkozik östermeléssel főfoglalkozásképpen. Úgy látszik a mai gazdasági művelés mellett ez a szám el is érte maximumát, mert 1900 óta, tehát húsz esztendő alatt az östermelők abszolút száma jóformán semmit sem növekedett, (1900: 10.679) relatív száma azonban más foglalkozási ágak rovására 4·7%-ot csökkent (1900: 47·7%). Ezzel szemben a főfoglalkozások másik nagy csoportjába tartozó városias lakosság (iparral, kereskedelemmel, közlekedéssel, közszolgáttal foglalkozók, szabadpályán levők)⁶⁾ statisztikája éppen ellenkező változást mutat. A városias lakosság száma 1900-ban 37·3% (8293) volt, 1920-ban pedig 41·4% (10.307), tehát az abszolút és relatív szám egyaránt növekedett. Az östermelők 4·7%-os csökkenésével szemben itt 4%-os növekedést tapasztalunk. Ez az összehasonlítás arra mutat, hogy a mai körülmények között csak ebben az irányban lehet növekedésre számítani, bár ez is nagyon kétséges, mivel itt is hamarosan bekövetkezhetik a telítettség foka, mert a városias lakosság nagyobb része helyi igények kielégítéséből él, ezek az igények pedig a város összlakosságával arányosak. Ha a természetes népszaporodás nem tud elhelyezkedni, bekövetkezik az expanzió, a város életére pedig a stagnálás.

A lakosság foglalkozási ágak szerinti megoszlása, kereseket és eltartottakat együtt számítva, a következő:

östermelő	10721	43·0%
ipar	6155	24·8%
kereskedelem	1021	4·1%
közlekedés	846	3·4%
közszolgálat és szabadfoglalkozás	2335	9·4%
véderő	409	1·6%
napszámos	468	1·9%
házcseléd	662	2·6%
egyéb	2291	9·2%

⁶⁾ Az ezeken kívül álló (véderő, napszámos, házcseléd, egyéb) foglalkozásokat azért nem vettem figyelembe, mert nem dönthető el, hogy melyik főfoglalkozáshoz tartoznak.

A város ma nagyon kicsiny környéknek gazdasági központja. Vonzási körébe teljes mértékben csak Gyulavári tartozik. Kétegyháza, Elek más irányba vezető vonattal rendelkezik s csak kis mértékben orientálódnak erre. Sarkad maga is kisebb gazdasági centrum, tehát városunk gazdasági szempontjából alig van jelentősége. Doboz a köves út elkészültével sem számít sokat, mert ma már Csaba vonzókörébe tartozik.

A város gazdasági élete megfelelő helyzeti energie hiányában nem növekedhetik csak abban az esetben, ha vagy a mezőgazdasági termelés válik a mainál intenzívebbé, hogy a mainál több embernek tud munkát és megélhetést adni, vagy pedig, ha az exportra dolgozó ipar fejlődik ki nagyobb mértékben. A mai viszonyok között azonban ezekre alig van kilátás. Pedig bizonyos ideig megakasztanák az expanziót és emelnék a megélhetési színvonalat.

Természetesen az olyan kulturintézmények, mint az iskolák, kórház, szanatórium, gyermekmenhely stb. is felbecsülhetetlenek a városias élet szempontjából.

A város határa 189.59 km², tehát a 24.908 főnyi lakosságból egy km²-re 131 ember jut. Ez jóval magasabb az országos aránynál.

Jellemző, hogy a megtelepült területek határa egészen a háború utáni időkig nem gyarapodott mással (az 1807-ből származó térkép viszonyaihoz képest), mint Szent-Pálfalva, Ajtósfalva, Újgyula, Erdélyi Sándor-út környéke és egy-két határutca mindössze sem nagy területével, holott a lakosság száma körülbelül megkétszereződött azóta. Ennek az a magyarázata, hogy az akkor még üres telkek beépültek, de másrészt a lakosság igen tekintélyes része tanyára költözködött.

A belterületi lakosságnak körülbelül a fele tartozik az úgynevezett városias lakossághoz s ez a város külső képén is eléggé kifejezésre jut. Az Alföldön a házhelyek tágassága és a speciális építőanyag miatt a városiasságot nem az emeletes házak építésében kell keresnünk, hanem inkább a hosszabb oldalukkal az utca felé épített s egymással szoros háztömbökben záródó földszintes házakban jut az kifejezésre. A Belváros egész területén, a tereken, az egyes városrészek fontosabb utcáin, általában már csak ilyenek vannak, de másfelé is kezd az általános építési forma lenni. A másik építési mód, amelyiknél

a keskenyebb oldal van az utca felé, ma már a perifériákra húzódott vissza.

A háború után keletkezett új városrészek (Máriafalva, Krinolinkert, Galbácskert) helye nincsen szerencsésen megválasztva, részben az alacsony szint következtében a talajvíz közelsége, részben az árvízvédelmet szolgáló körgáton kívül való fekvés, vagy a város belterületétől való nagy távolság miatt.

*

Felhasznált irodalom: Békés vm. déli felének talajviszonyai. (Földtani Intézet évi Jelentése.) *Cholnoky:* Az Alföld felszíne. (Földrajzi Közlemények, 1910.) *Gallacz:* A Körös, Berettyó völgyének szabályozása. *Karácsonyi:* Békésvármegye története. Statisztikai Közlemények. Gyula r. t. város tulajdonában levő 1807., 1859. és 1897-ből származó kézíratos térképek. M. K. Földm. Miniszt.: A magyar állam folyóiban észlelt vízállások.

Mihalik László.
